

Szerb Antal és Skandinávia – irodalmi élmények, források, képzetek és hatások*

Csúr Gábor Attila

*A fjordokról hozott fotók,
Ó Lofotok, ó, lofotok.*

(SZERB 2017, 211)

1. A par excellence könyvember – bevezető

A cím megtévesztő lehet. Szerb Antal ugyanis sohasem járt Skandináviában, és svédekkel is csupán franciaországi könyvtárlátogatásai során találkozott. Viszont Szerb, ahogy Havasréti József állítja, „par excellence könyvember volt” (2019, 14), és olvasatai sok esetben a skandináv klasszikusok mély ismeretéről tanúskodnak. A tanulmányban ezért elsőként azt szeretném bemutatni, hogy a szerző milyen személyes irodalmi élményeken keresztül próbálta megérteni az észak-európai kultúrát. Ezután rávilágítok arra, hogyan érvényesülnek primer- és szekunder-forrásművek Szerb Antal skandináv irodalommal foglalkozó írásaiban. A következő, egyben legterjedelmesebb fejezet azzal foglalkozik, hogy milyen képet közvetít a szerző a XIX. század második felének és a XX. század első évtizedeinek dán, norvég és svéd irodalmáról és a térségről általában. Utóbbi kettő szakasz esetében elsősorban *A világirodalom történetére* fogok hivatkozni. Végül pedig megkísérlem vázlatosan körüljárni, hogy a két világháború között kibontakozó szellemtörténeti iskola egyik legfontosabb és hatástörténetileg talán legjelentősebb irodalomtörténeti összefoglalója hogyan befolyásolta és befolyásolja a romantika, a realizmus, az úgynevezett modern áttörés¹ vagy a naturalizmus dán, svéd és norvég képviselőinek magyarországi fogadtatását. Írásom tehát egyrészt filológiai-irodalomelméleti jellegű, másrészt pedig kiterjed az irodalmi nyilvánosság különféle felületeinek kritikai vizsgálatára.

*Jelen tanulmány a Filológiai Közlöny 2019/4-es számában jelent meg. A pontos oldalszámok a nyomtatásban megjelent lapszámban keresendők.

¹Az elnevezés a dán irodalmár Georg Brandes (1842–1927) azonos című összefoglaló munkájára vezethető vissza (Georg BRANDES, *Det moderne gennembruds mænd*, 1883). A témaadó írásban Brandes megnevezi azt a néhány fontos szerzőt, akik véleménye szerint megújították az észak-európai irodalmakat: ezek között volt Jens Peter Jacobsen, Holger Drachmann, Erik Skram, Edvard Brandes, Sophus Schandorph, Henrik Ibsen és Bjørnstjerne Bjørnson. A listát a skandináv irodalomtörténet-írás gyakran igen tágra kezeli.

Először azonban szükségesnek érzem, hogy megokoljam a témaválasztást. A címet olvasva ugyanis számos jogos kritikai észrevételt megfogalmazhatunk. *A világirodalom történetén* túl összekapcsolható Szerb Antal és Skandinávia? Miért szükséges az életművet, közelebbről pedig egy monográfia skandináv tárgyú fejezeteit kritikus szemmel újraolvasni, befolyásolták-e egyáltalán egy huszadik századi magyar író erősen szubjektív irodalomtörténeti eszmefuttatásai az itthoni irodalmi köztudatot? És végül: vajon fontos-e egyáltalán ennyire specifikus kérdéssel foglalkozni?

Azt beláthatjuk, hogy bár kevés ponton, de Szerb Antal életműve és a skandináv irodalmak életrajzi, filológiai és poétikai szempontból is összeköthetőek. Már többen rámutattak Kierkegaard vagy Strindberg hatására, de rajtuk kívül más északiak lenyomatát még nem tárgyalta az Szerb-szakirodalom. Arra is könnyven választ kaphatunk, hogy miért érdemes felülvizsgálni a szerző gondolatait Jens Peter Jacobsenről vagy Henrik Ibsenről. Szerb sorai ugyanis olykor kapkodásról, időhiányról és felületességről tanúskodnak. Mindezeket látva meglepő, hogy a magyarországi világirodalmi műveltség egy szeletét milyen sokáig meghatározták *A világirodalom történetének* skandináv tárgyú fejezetei.

Szerb Skandinávia-képe éppen ezért szorul felülvizsgálatra. Jóllehet az észak-európai irodalom XX. századi recepciója hazánkban szorosan összefügg az ő olvasataival, közvetlen befolyására kevesen utalnak. Talán azért, mert nem az ő személye vagy nézőpontja volt a lényeges, hanem sokkal inkább az, hogy egy adott irodalomszemlélet talán legtipikusabb és legtöbbet idézett magyarországi képviselője volt. Annak ellenére, hogy egyes szakavatottabb irodalomtörténészek már évtizedekkel előtte pontosabban és részletesebben meghatározták az északi irodalom különböző korszakainak sajátosságait, Szerb Antal kortársainál és elődeinél sokkal erőteljesebb hatást gyakorolt a későbbi irodalomtörténetekre és irodalomtankönyvekre, már ami a skandináv irodalmat illeti. Amikor északi „atmoszféráról” olvasunk egy-egy regény hátlapján, a háttérben minduntalan felsejlik a szerző arcképe. Szerb a szellemtörténeti szűrőn át nem csupán bemutatta, de kiegészítette és sajátos képiességgel és fogalomkörrel ruházta fel az észak-európai irodalmakat.

Az utolsó kritikai megjegyzéssel szemben ellenérvként felhozható, hogy nem számít ritkaságnak az, hogy ennyire különleges legyen egy tanulmány témája. Írással rokonítható Bence Erika *Szerb Antal Magyar irodalomtörténetének XIX. századképe* című munkája, Keller Tamás *A racionalizációs gondolat a társadalomtudományokban és az irodalomban* vagy Laczkó András *Szerb Antal történetiszemlélete A királyné nyakláncában* című tanulmánya. Részletekbe menően foglalkozni Szerb Antal és a XIX. és korai XX. századi skandináv irodalmak kapcsolatával tehát az eddigi szakirodalmi termelés felől nézve sem indokolatlan.

2. Fontosabb életrajzi és filológiai vonatkozások

Hogy Szerb szívesen ellátogaott volna Észak-Európába, egy 1924. jan. 4-i, Schultz Dórának címzett levelével igazolható: „[a] legutóbbi napokban agyöngvyötör engem a vándorlási kedv, nagy terveket szőttem, hogy juthatnék ki Londonba vagy

Skandináviába” (SZERB 2001, 19).² Persze az ötlet nem valósult meg sem akkor, sem később (valószínűleg nem volt túl komoly), ahogy a skandináv nyelvek iránti vonzódása is csak romantikus elvágódás maradt. Erről a következő pár sor tanúskodik: „A svéd nyelv is hangzatosabb a többi germán nyelvnél, az egyetlen, amely nem vesztette el a szók végéről a telt o-kat és a-kat, az egyetlen, amely hangalakjánál fogva is zengő, költői nyelv. A Frithiof-monda akkor is szép, ha svédül hallgatjuk és egy betűt sem értünk belőle” (SZERB 1941, III, 99). Azzal kapcsolatban, hogy hol hallotta Szerb Tegnér elbeszélő költeményét svédül, csak találgatni tudunk, azonban egy dolog biztos: Szerb Antal dánul, norvégül, izlandiul vagy svédül nem értett, (vagy csak annyit, amennyit a német segítségével ki tudott következtetni), és a fentiekhez hasonló, benyomásszerű megállapításokból ítélve a nyelvek valódi milyenségéről sem rendelkezett mélyebb ismeretekkel.

Szerb Antal leginkább irodalomtörténésznek, szépírónak és filológusnak, valamint „foglalkozásszerű olvasónak” (SZERB 1941, I, 1) tartotta magát, és kevesen vonják kétségbe irodalmári minőségét. Azonban több kortársa³ és az utókor is rámutatott, hogy tudományos munkássága a legtöbbeknek a szépirodalom felől értelmezhető, hiszen csapongó, esszéisztikus, olykor homályos stílusa, a művészettörténetek és a „történelem műveltséganyagára támaszkodó”⁴, erősen szubjektív megközelítése sokak szerint nem felelt meg saját kora szigorú értelemben vett tudományos elvárásainak. Erről tanúskodnak a korabeli bírálatok, amelyek *A világirodalom történetét* „regénynek” (VAJDA 1942, 152) nevezik, és hiányolják a „tudományos pontosságot” (HORVÁTH 1942, 812). Módszere „tudomány a tudomány és művészet határán”, ahogy Poszler György (2002, 23) is megjegyezte Szerb *Könyvek és ifjúság elégiája* (kötetben: SZERB 2002d, 155–169) című 1938-ban megjelent önreflektív esszéje kapcsán.⁵ A „regényesség” (vagyis a szubjektivitás, az esszéisztikus írásmód és a szabad asszociációk) hullámzó mértékkel gyakorlatilag Szerb minden írására jellemző. Műcímek, szerzők és áramlatok a szellemtörténeti megközelítés és a spengleri kultúrmorfológia jegyében az ezeréves távolság ellenére is összekapcsolhatóak, legtöbbször konkrét érvrendszer vagy filológiai indoklás nélkül. Éppen emiatt Szerb Antal majdnem minden tanulmányában, novellájában vagy regényében fellelhető egy-egy dán, norvég vagy svéd szerző neve, amely gesztus mögött személyes kötődést feltételezhetünk.

Henrik Ibsen, pontosabban a szimbolista Ibsen, aki Szerb olvasatában egybeforrt a Skandináviáról alkotott képzetrel, a teljes életművet meghatározza. A norvég drámaíró iránti kötődését olvashatjuk ki a piarista gimnáziumban tizen-

²Ebben a pontban érdemes volna foglalkozni az ellenoldali kölcsönhatásokkal, vagyis Szerb Antal műveinek skandináviai fogadtatásával. Mivel a szerzőnek csak az utóbbi években jelent meg néhány műve svédül (lásd: SZERB 2010, SZERB 2015 és SZERB 2016), nem érdemes a kérdést itt taglalni, annak ellenére, hogy az *Utas és holdvilág* javarészt pozitív kritikai lelkesedést váltott ki.

³Lásd például Gyergyai Albert véleményét: idézi HAVASRÉTI 2019, 106.

⁴Ennek kifejtését lásd: GINTLI 2011, 742.

⁵Bár Poszler igyekszik hangsúlyozni, hogy kijelentését Szerb korai, szellemtörténeti korszakára értette (amely a *Magyar irodalomtörténet*tel véget ért 1934-ben), *A világirodalom története* módszertani alapjai között ott találjuk az eszme- és stílustörténetet (SZERB 1941, I, V), amelyet Szerb a *Magyar irodalomtörténet* bevezetőjében együttesen szellemtörténetnek nevez (SZERB 1935, 11). (A tanulmányban a *Magyar irodalomtörténet* második, a Révai kiadónál 1935-ben megjelent átdolgozott kiadására hivatkozom.).

hét évesen írt önképzőkori dolgozatából (*Ibsen Henrik drámai stílusáról*)⁶, és két későbbi, a Napkeletben (1928)⁷ és a Kőhalmi Béla által közreadott *Az Új Könyvek Könyve* (1937) című antológiában közölt írásából⁸ is kitűnik, hogy Ibsen volt a pályakezdő Szerb egyik legkedvesebb irodalmi alakja. Az „ibseni szimbólumok” (SZERB 2014b, 180) még olyan kis művekben is találomra előfordulnak, mint a *St. Cloudban egy kerti ünnepélyen* című kevésbé ismert novellában, persze kifejtetlenül. Szerb ismerte Ibsen nem szimbolista korszakait, az érzelmi ragaszkodás miatt mégis az életmű ezen szakasza lehetett a szépíró és esszéista Szerb Ibsen-portréjának fő motívuma.

Jens Peter Jacobsenre egy 1920-as, Faludi Jánosnak címzett levélben (SZERB 2001, 10)⁹ és a naplóban találunk utalást¹⁰, valamint későbbi tanulmányaiban is hivatkozik a dán regényíróra,¹¹ de máshol nem bukkanunk a szerző nevére. Azon túl, hogy Szerb a regényt német vagy magyar fordításban valóban olvasta, konkrét hatást nem lehet biztosan szemléltetni az életmű alapján. August Strindberg-jel összefüggésben viszont már több megállapítást tehetünk. Strindberg viharos házasságairól olvasva Szerb maga is azonosult a svéd drámaíróval, amikor első feleségének nővéréhez (Lakner Klára) való plátói vonzódása hanyatlani kezd, erre egy naplójegyzetben utal: „Őrült küzdelem ideáljaim fönntartásáért. Elsősorban a női tisztaságban és a lovagerényekben való hitem rendült meg, az eseményeken kívül Strindberg hatása alatt (bizonytalán nem véletlenül olvasom most). Sok mindenben feltétlenül igaza van Strindbergnek” (SZERB 2001, 160). De Szerb kérdészetű első házassága is köthető valahol Strindberghez. Egy 1937-es írásában (*Lángelméhez mentem feleségül*, kötetben: SZERB 2002b, 504–507), tehát még egy évvel második házasságkötése előtt (talán saját félresikerült frigyükre visszaemlékezve), Freda Uhlnek, a svéd drámaíró második feleségének feljegyzéseit boncolgatja. Nehéz nem észrevenni a nyilvánvaló kapcsolódási pontokat: „Érdekes és gyakori eset az irodalomtörténetben, hogy a költő vonzódást érez egy magas szellemiségű nő iránt és azután feleségül veszi annak egy egyszerűbb lelkű nőrokonát” (SZERB 2002b, 507). Szerb pontosan így tett. Lakner Klára húga, Amália, a külső szemlélők szerint sem volt a legsikerültebb választás: „[Szerb] első felesége rettentő naivitás volt, elvett egy csinos, de jelentéktelen

⁶Petőfi Irodalmi Múzeum, Kézirattár, V. 5462/199. A tanulmányhoz felhasznált kéziratos anyagok a Petőfi Irodalmi Múzeum kéziratárának Szerb Antal- és Szerb Antalné-hagyatékából származnak. A következőkben csak leltári számukat adom majd meg.

⁷„Mi Ibsennel már az iskolában találkoztunk [...]. Emlékszem, kirándulásokon, Sváb-hegyre föl, Sváb-hegyről le, unalmat nem ismerve vitattuk egy-egy szimbólumának szétfoszló értelmét; úgy dicsekedtünk azzal, hogy hány Ibsen-dramát olvastunk, mint ahogy kevéssel annak előtte bélyegeink vagy a belőtt gólok számával.” (Kötetben: SZERB 2002b, 485.)

⁸„Az irodalomra és a magamban rejlő irodalmiságra Babits Mihály versei eszméltettek rá tizenhat éves koromban. Babits költészetének hatását később követte az Ady; és az oroszok és Ibsen.” (Kötetben: SZERB 2002d, 362.)

⁹Pusztán említés szintjén.

¹⁰„Hozzám képest Lyhne-Niels-gyerek szürke filiszter volt, az ő játéka normális fogócskák az enyéimhez képest” (SZERB 2001, 60) – a szövegkörnyezetből nem derül ki pontosan, hogy mire vonatkozik az utalás.

¹¹Egy 1937-es tanulmányában Tormay Cécile stílusa kapcsán megjegyzi, hogy „Jacobsenben van” annyi „beteg szépség, halál-nosztalgia, pusztulás-zene” (SZERB 2002c, 434), mint Tormay kisprózájában.

nőt, akivel nem tudott mit kezdeni, el is vált tőle, de azért adta neki a tartásdíjat” (KERESZTURY 2002, 337, idézi: HAVASRÉTI 2019, 54).

Még a pályakezdő író kapcsolatainál időzve felfedezhetjük, hogy Søren Aabye Kierkegaard szakítása Regine Olsennel¹² érdekesebb kérdésnek bizonyult Szerb számára, mint a dán filozófus monumentális életműve, amelyről alig értekezett. Ugyanakkor Kierkegaard *A csábító naplója* című elbeszélését, amelyet Szerb egyébként saját naplójegyzeteinek ihletőjeként jelöl meg,¹³ gyakran a szóban forgó kapcsolat irodalmi allegóriájának szokták tekinteni. Ismét Havasréti József megállapítását idézem: „Szerb par excellence könyvember volt, minek megfelelően szerelmi élményeit is olvasmányain keresztül tapasztalta meg” (2019, 34). Gyakorlatiasan megközelítve ezt a tézist igazolja az az életrajzi tényállás, hogy a fiatalkori vonzódás Schultz Dóra és Lakner Klára iránt a kierkegaard-i példához hasonlóan nem vezetett élettársi viszonyhoz, de irodalmi-eszmei élménnyé nemesült, a Lakner Amáliához fűződő viszony Strindberg kapcsolataihoz hasonlóan rövid életű házasságba torkollott.¹⁴ Erős túlzás lenne úgy vélni, hogy Szerb mintát látott Kierkegaardban vagy Strindbergben, azonban (főleg a részben Strindberg-ről szóló fentebbi írását felidézve) utólagos önmegértését nagyban segíthette, ha párhuzamokat tudott találni saját döntései és kedvelt írói életpályája között.

¹²Erről így vall *Az író és életrajza* című esszéjében: „Vagy például Kierkegaard, a nagy dán filozófus: egyetlen regényében *Egy csábító naplóját* hozta nyilvánosság elé, egész rendszert állít fel, hogyan kell egy leányt elcsábítani, azután otthagyni. A valóság pedig az, hogy Kierkegaard csakugyan szakított menyasszonyával, akit imádott, de csak azért, mert attól félt, hogy nagyon is komoly, filozófusi lénye mellett a leány boldogtalan lenne. A regényt azért írta, hogy a leánynak megmutassa, milyen nagy gazember ő és ezzel megvigasztalja az elmaradt házasságot; ő maga azonban mindhaláláig hűséget fogadott egykori menyasszonyának.” (SZERB 2002d, 134.)

¹³HAVASRÉTI (2019, 33) hozzáteszi, hogy a kierkegaard-i szerelemfilozófia valószínűleg Lukács György *Søren Kierkegaard és Regine Olsen* 1910-ben a *Nyugatban* megjelent esszéjén keresztül hathatott Szerbre, és *A csábító naplója*ra való utalásnak nem lehet nagy jelentőséget tulajdonítani, mert a naplófeljegyzések nagyobb része 1920–1924 között keletkezett, a vonatkozó megjegyzés pedig 1927-ből származik. Egyéb utalás más Kierkegaard-műre a *Naplójegyzetekben*: „Joe [vagy Zoe: Lakner Klára] tőlem tanulta a dolgok roppant fogalmi kiélezését, a helyzet paradoxáinak kianalizálását, az „*entweder-oder*” hideg attitűdjét, mellyel nekem támadt”. (Kiemelés tőlem, Cs.G.A., SZERB 2001, 174; az *entweder-oder* a *Vagy-vagy* című filozófiai mű német címére történő hivatkozás lehet, ahogy ezt az adott helyen a sajtó alá rendező Tompa Mária és Petrányi Ilona is feltételezik).

¹⁴A Strindberg- és Kierkegaard-párhuzamok további poétikai elemzését már Havasréti József elvégezte, lásd: 2019, 56–78.

3. A világirodalom története skandináv vonatkozású fejezeteinek forrásműveiről, keletkezéséről, felépítéséről és eszmei háttéréről

A *világirodalom története*¹⁵ a magyarországi világirodalom-történetek között kiemelkedő helyet foglal el: három különböző kiadónál, számtalan kiadásban¹⁶ és utánnnyomásban, valamint több tízezer példányban jelent meg 1941 óta. A magyarországi közművelődés szerves és fontos részét képezi, és hatását mind a mai napig érezhetjük a magyar nyelven írt skandináv tárgyú tanulmányokon, monográfiákon és irodalomtörténet-fejezeteken. Ebben a részben a *A világirodalom története* skandináv irodalmakat taglaló részeinek lehetséges forrásműveit és keletkezéstörténetét igyekszem majd feltárni.

A fejezetek kidolgozottságából azt gondolhatnánk, hogy Szerb az *Osszián*hoz vagy a kínai irodalomhoz hasonlóan¹⁷ először összeállított egy szakirodalmi listát, amelyre a későbbiekben támaszkodhatott. A Petőfi Irodalmi Múzeum Szerb Antal-hagyatékában azonban egy folión sem találunk erre vonatkozó adatokat, tehát ha volt is szakbibliográfia, valószínűleg elveszett. Szerb valószínűleg korabeli idegennyelvű (elsősorban német és angol) irodalomtörténeti munkákra, a primer művekből szerzett benyomásokra (ezeket feltehetően németül és magyarul olvasta),¹⁸ kortárs nyugatos műfordítók (Hajdu Henrik, Mikes Lajos, Leffler Béla, Elek Artúr vagy Beke Margit), irodalmárok és filozófusok (Lukács György)¹⁹ véleményére hagyatkozhatott. A Szerb Antal-hagyatékban egyetlen skandináv témájú tudományos művet őriznek, Snorri Sturluson (1179–1241) izlandi költő és történetíró *Heimskringla* című művének angol nyelvű kritikai kiadását.²⁰ A korabeli idegennyelvű irodalomtörténeti munkák között ott találjuk

¹⁵A fejezet megírásakor az 1941-es elsőkiadásra támaszkodtam, hiszen az újabb kiadások és utánnnyomások során, részben a tipográfiai lehetőségek kiszélesedésének köszönhetően, a szerkesztők több helyen javítottak az eredeti szövegen (a norvégban és dánban használatos <ø> graféma az újabb megjelenésekben például már helyesen szerepel a korábbi <ö>-vel szemben).

¹⁶Első megjelenések időrendi sorrendben a különböző kiadóknál: Révai (1941), Bibliotheca (1957), Magvető (1962). A mű eddig csaknem tizennégy kiadásban jelent meg.

¹⁷A vonatkozó mappa száma: PIM V. 5462/228, „Magyar és világirodalmi témájú vegyes feljegyzések”.

¹⁸A Petőfi Irodalmi Múzeum Szerb Antal- és Szerb Antalné-hagyatékában több fontos skandináv szerző műve megtalálható. Ezek közül a legjelentősebbek: egy dán népmesegyűjtemény (*Dänische volksmärchen*, A 17.916) Henrik Pontoppidan *Szerencsés Péter* című regénye (B 48.815/1-2), Ibsen drámái (B 48.724 és 725) Knut Hamsun két regénye (*Őszi csillagok*, B 48.722 és *Viktória* A 18.071) Selma Lagerlöf-novellák és egy regény (*Legenda a karácsonyi rózsáról/Legenda a madárfészekről/Friderika kisasszony*, B 48.729 és *A Lövensköld-lány*, B 48.688) Strindberg-művek (B 48.752, B 48.706, B 48.751, C 14.524, B 48.821, B 48.822) Hans Christian Andersen önéletírása (*Az én életem meséje*, A 18.015) és Herman Bang *A fehér ház* című regénye (A 18.060).

¹⁹Lukácsról például pontosan tudható, hogy erősen hatott rá a kortárs és a XIX. század végi skandináv irodalom. Erről tanúskodik a már idézett korai Kierkegaard-tanulmány (1910) és *A skandináv irodalom szerepe fejlődésében* (1982) című időskori írása, valamint a *Die Theorie des Romans* (1984 [1920]) Henrik Pontoppidan *Szerencsés Péter*éről szóló szakasza, vagy *A történelmi regény* (1947) Jacobsen *Marie Grubbe* című regényét taglaló bekezdései.

²⁰STURLASON (1930). PIM A 18.095.

Frederik Winkel Horn koppenhágai irodalomtörténész *Geschichte der Litteratur des skandinavischen Nordens* írását (1880), Marie Herzfeld *Die skandinavische Litteratur und ihre Tendenzen* (1898) című monográfiáját, Georg Brandes németül is megjelent irodalomtörténeti műveit, amelyek közül Szerb kezébe kerülhetett a *Skandinavische Persönlichkeiten* (1902) is. Érdemes megemlékeznünk még néhány magyar irodalomtörténeti munkáról. Erdélyi János *Egyetemes irodalomtörténete* (1868), Heinrich Gusztáv (szerk.) *Egyetemes irodalomtörténete* (1903–1911)²¹, a Paul Wiegler által jegyzett *A világirodalom története* (1921), Benedek Marcell *A modern világirodalom 1800–1920* (1920) című rövid munkája, Babits Mihály *Az európai irodalom története* (1925) ugyanúgy a szerző segítségére lehettek, mint a Nyugatban megjelent tanulmányok, beszélgetések a folyóirat holdudvarában mozgó Hajdu Henrikkel és Lukács Györggyel. Ezekkel kapcsolatban azonban mind csak találgatni tudunk. Szerb Antal közismerten megszállott könyvtárlátogató volt, többször megfordult Párizs és London fontosabb könyvtáraiban is, emiatt gyakorlatilag lehetetlen és fölösleges vállalkozás lenne kinyomozni, valóban olvasta-e Herzfeld, Winkel Horn vagy más skandináv irodalomtörténészek műveit,²² hagyatékában pedig hiába keresnénk Hajdu- vagy Lukács-leveleket.²³

A magyar nyelvű kézikönyveket Szerb feltehetően forgatta, a felosztás és gondolatmenet gyakran igen hasonló például Benedek Marcell vagy Paul Wiegler irodalomtörténeteire, azonban a legtöbb hazai kanonizációs törekvessel szemben nem csak adatokat közöl, hanem önálló koncepciót dolgoz ki, és a kortárs gyakorlatól eltérően (legtöbbször) megközelítőleg pontos helyesírással és eredeti nyelven közli a műcímeket. Valószínű, hogy a tárgyalt művek egy részét valóban ismerte és olvasta magyarul (legtöbbször az 1930-as évekre már készült fordítás, Szerb néhol idézi is őket) vagy németül,²⁴ és ismereteit kiegészítette az 1927-ben megjelent *Irodalmi lexikon*²⁵ Leffler Béla, Juhász Andor és Nils Lindberg skandináv tárgyú cikkeiből szerzett információkkal. Nem említettem még Juhász Andor *A világirodalom élettörténete* (1927) című kötetét, amely külön fejezetben tárgyalja a XIX. század végi dán, norvég és svéd irodalmat. Utóbbi két mű lehetővé minden valószínűséggel Szerb legfontosabb mankója.²⁶

A világirodalom története skandináv tárgyú fejezeteinek lehetséges forrásait tehát a következőképpen tudjuk összefoglalni. Szerb elsősorban valószínűleg magyar és német műfordításokból szerzett olvasmányélményeire támaszkodott (ezt az elképzelést a hagyatékban őrzött dokumentumok erősítik meg), amelyeket kiegészített a korabeli lexikonokból, filológus, irodalmár és műfordító ismerőse-

²¹ Az egyedülállóan részletes, modern skandináv irodalomról szóló fejezetet Erdélyi Károly, romanista nyelvész, piarista szerzetes és műkedvelő skandinavista állította össze.

²² Ennek némileg ellentmond, hogy Szerb itt-ott a skandináv irodalomtörténetekben való jártasságát hangoztatja. Lásd például: „A hetvenes, nyolcvanas éveket a skandináv irodalomtörténet joggal nevezi a *brandesianizmus* korának.” (SZERB 1941, III, 263.)

²³ Ahogy például a Hajdu-hagyatékban sincs Szerb-levél.

²⁴ Ennek nyilvánvaló bizonyítékát lásd: „Strindberg műveit legtöbbször a Georg Müller Verlag-nál megjelent német fordításban olvastuk” (SZERB 1941, III, 271).

²⁵ A feltételezés azért valószínű, mert maga Szerb írt róla recenziót (SZERB 2002a, 99–102), és ő maga is közreműködött a lexikon összeállításában.

²⁶ Juhász művének közvetett hatásáról lásd bővebben lentebb.

itől szerzett tudásanyaggal (bár filológiailag csak azt lehet igazolni, hogy Benedek Marcell *Irodalmi lexikon*-ját ismerte), továbbá más primer irodalmi szerzők munkáit használta szakirodalom gyanánt (ezt az állandó keresztthivatkozások bizonyítják).²⁷

Most vizsgáljuk meg közelebbről a fejezetek felépítését, keletkezését és gondolati háttérét. A skandináv tematikájú fejezetek a következőek: a skandináv hősköltészet (I. kötet, 199–202), a *Skandinávok* (Szerb itt elsősorban az európai felvilágosodás irodalmát, a romantikát és a realizmust tárgyalja; III. kötet, 94–112), a *Skandináv századforduló* (III. kötet, 260–279) és a *Mai európai irodalom* rész *Skandinávok* című alfejezete (III. kötet, 392–393). Az északi keresztény középkor, a reneszánsz és a barokk tehát Szerb megfigyelése alapján „még” nem adta meg a világirodalomba való belépés lehetőségét. Más nagyobb európai nemzeteknek is vannak fénykoraik, Szerb nem szorítkozik csak azokra, hanem gondosan végigveszi minden nagyobb nyelvi közösség (francia, német, angol, olasz, spanyol) világirodalmi szempontból kisebb jelentőségű évszázadait is. A skandinávok és a szlávok esetében tehát csak a XIX. század hozza meg az áttörés esélyét. Szerb itt egy történelmi körülményt értékképző szintre emeli: a dán, a norvég vagy a svéd nem számított európai kultúrnyelvnek, a skandináv irodalmak pedig egészen a romantikáig nem jelentek meg egyéb nyelveken, emiatt természetes, hogy alig ismerték Európa-szerte. A keletkezéssel kapcsolatban annyit tudunk megállapítani, hogy a fejezetek megírását láthatóan nem előzte meg gondos kutatás. A klasszikus nyelvek irodalmáról szóló hosszú fejtegetések mögött felsejlik a szerző görögös-latinos képzettsége, azonban hasonló tudományos alapokat fölöslegesen kérnénk számon a vizsgált részeket illetően. Ez valahol érthető, hiszen csak pár oldalt tesznek ki a több mint ezer oldalas műben, szemben a számbeli fölényt élvező német, angol vagy francia nyelvű irodalmakról szóló részekkel. Szem előtt kell tartanunk továbbá, hogy „a könyv megírására” mindössze „másfél év áll[t] rendelkezésére a szerzőnek” (HAVASRÉTI 2019, 463). A rohamtempóra utaló jegyek az egész szövegen végighúzódnak. Az egyik feltűnő példa a Hamsun-életmű felsorolásszerű lezárása, amely egyben a skandináv századfordulóról szóló fejezet vége: „a paraszti élet rendjét *Az anyaföld áldásaiban* [sic!] írta meg (1915), Észak-Norvégia nyugtalanvérű csavargóit a *Csavargó-trilógiában* (1922–33), egy szanatórium betegeinek életét *Az utolsó fejezetben* (1923), bűnügyi történetet *A kör lezárulban* stb.” (SZERB 1941, III, 279). Szerb védelmére szóljon viszont, hogy a terjedelmes irodalomtörténet a korszak sok hasonló jellegű vállalkozásával²⁸ szemben legalább a többi „kisebb” nemzethez hasonlóan világirodalmi rangra emeli a skandináv irodalmakat, és részletesen tárgyalja az egyes szerzőket és hatásukat.

A *világirodalom történetének* általános eszmetörténeti, kultúrmozgatói és irodalomtörténeti előképeiről már több részletes leírás született.²⁹ Viszont egy

²⁷Viszont nem egészen egyértelmű, hogy Szerb történelmi forrásként hivatkozik-e például Ibsen korai középkori drámájára, a *Trónkövetelőkre* (*Kongs-Emnerne*, 1863), amikor Snorri Sturluson életpályáját taglalja (SZERB 1941, I, 200).

²⁸Babits *Az európai irodalom története* (1925) című munkája csak említés szintjén foglalkozik Ibsennel, Strindberg-jel vagy Jacobsennel.

²⁹Lásd például: HAVASRÉTI 2019, 510–525; POSZLER 2002.

fontos elméleti alapvetést ki kell emelnünk. Skandinávia bekapcsolódása a világirodalomba (a fentiekén túl) egy spengleri mozzanatnak köszönhető. A XIX. században, amikor „a kultúra átmegy civilizációba, az irodalmi oikumené határai is megnyílnak és kitolódnak, a Nyugat és a Közép után Észak is hozzászatólódik a világirodalomhoz” (SZERB 1941, III, 94). A civilizációba való átmenet Spengler szerint egy kultúra végét jelzi,³⁰ azonban a „realizmusra predestinált” (uo.), alaptermészetük szerint polgári-paraszti skandinávok számára pont a Nyugat civilizálódása, polgárosodása hordozza magában az egyedülálló alkalmat. A korszakolás kapcsán továbbá Havasréti Józsefet idézem: „Az irodalomtörténeti korszakok egyfelől monász-jellegűek, zárt kulturális kozmoszok, másfelől egy több-kevesebb határozottsággal érvényesített poláris rendnek engedelmeskednek” (HAVASRÉTI 2013, 544). A skandináv századforduló, amely Szerb osztályozásában a legfontosabb korszak az észak-európai irodalmak fejlődéstörténetében, valóban kulturális kozmosz. Az „európai szomorúság” harmadik állomásának legfőbb színtere, „preromantikus szentimentalizmus és romantikus világfájdalom után” (SZERB 1941, III, 260), a mára klisészerűen hangzó skandináv pesszimizmus és idealizmus poláris rendjébe zárt valóság. Ugyanez a szemlélet határozza meg a skandináv realizmusról és a szerzővel egyidős skandináv írókról szóló bekezdéseket. Azok a művek például, amelyek nem illeszkedtek a realizmus keretrendszerébe, kimaradtak az ismertetésből.³¹

4. „az illető nép jellegzetes vonásai” – Skandinávia-képzetek Szerb életművében

A filológiai részletek után a következőkben rátérek Szerb Antal Skandinávia-képére, amely leginkább *A világirodalom történetében* nyeri el végleges formáját. Szerb a skandinávokról szóló két nagyobb fejezet (a realizmus és a századforduló) elején lefektet néhány alaptézist. Ezek nagy vonalakban a következők: (1) az egyes nemzeteknek és népcsoportoknak vannak kultúrájukra jellemző és a földrajzi adottságokkal szorosan összefüggő népi vagy faji jellegük. (2) Amikor ez összetalálkozik az európai szellemfejlődés aktuális állomásával, a nemzetközi irodalmárréteg hirtelen ráeszmél, milyenek is igazán „az illető nép jellegzetes vonásai” (SZERB 1941, III, 260). (3) Az észak-európaiak számára ez a sorsdöntő pillanat a XIX-XX. század fordulója. Szerb úgy véli, hogy a világirodalomnak skandináv oldalról a századforduló adta a legtöbbet, inntól kezdve a „skandináv” többé-kevésbé a „dekadens”, az „impresszionista”, a „naturalista”, a „századfordulós” jelzők szinonímája. Hogy egyes művek nem felelnek meg ennek a kritériumrendszernek, nem zavarja a szerzőt, ezek fölött vagy elsiklik, vagy kihagyja őket. A toposzt pedig időben kiterjeszti: a régió korábbi és későbbi

³⁰„A civilizáció egy kultúra elkerülhetetlen sorsa. [...] A civilizáció a legkülsőlegesebb és leginkább művi állapot, melynek elérésére az emberiségnek egy magasan fejlett fajtája egyáltalán képes. A civilizáció – lezárulás” (SPENGLER 2011, I, 57).

³¹Így nem esik szó például Viktor Rydberg *Singoalla* című 1857-es lovagregényéről, amelyet a XIX. század elejére jellemző romantikus egzotizmus egyik késői, de fontos képviselőjeként tart számon az utókor, és amely már 1887-ben megjelent németül (MÜLLER-WILLE 2016, 183).

irodalomtörténeti korszakait szintén a századforduló lencsén igyekszik megérteni. (4) Ennélfogva egy térség és egy népesség, így Észak-Európa, konkrét szellemi-történeti jelenséget testesíthet meg. Így az egy áramlatra redukált skandinávság nem csak saját térségi irodalmának történetében képez állandót, hanem határokon átívelő koncepció is lehet. A következőkben ezt a négy tézist fogom példákkal alátámasztani és elmagyarázni.

(1–2) Szerb Antal Skandináviája néhány jól elkülöníthető, táj- és fajjellegre utaló alapvonásra szűkíthető, amelyek képies szófordulatokban, általánosításokban és sajátos képzettársításokban érhetőek tetten. Az északiak „természettől fogva pesszimisták” (SZERB 1941, III, 260), mégis egyesekben ott dolgozik a „harsány vikingtermészet” (266). Előnti őket a „gyógyíthatatlanul modern magányosság és a skandináv nosztalgia az élet iránt” (SZERB 1941, III, 265), néha „borongóan tépelődők”, máskor „rajongóan optimisták” (SZERB 1935, 429). Szagáik „vadak” (SZERB 1941, III, 98), ők maguk „nehézléptékű északi barbárok” (SZERB 1935, 429). Az északi mondák hősei „magasak, karcsúak és szőkék”, a skandináv ember prototípusa, Axel Fersen gróf pedig „szemérmes”, „érzelmileg gazdag”, „félénk és büszke, tiszta lelkű, hallagatag és diszkrét”, olykor pedig „szárazon rendszerető”, ahogy az *A királyné nyakláncában* szerepel (SZERB 2014a, 216). Az északiak jellemző vonása még, hogy „passzívabb természetűek, mint a nagy népek fiai” (SZERB 1941, III, 261), mégis másutt a „fausti ösztön”, a „végtelen expanziós vágy” hajtja őket, „amely a vikingeket a hazájukból kiröpítette” (269).³² „[T]úláságos öntudat[uk]” (SZERB 2002b, 497), azaz a „dacos individualizmus” (SZERB 1941, III, 95), egyszerre „viking örökség” (uo.) és a „szigorú protestantizmus” (94) hozzáadéka. Ellentmondó példa lehet Sigrid Undset, aki „az individualizmus válságából a nagy egyén fölötti történelmi közülethez, a katolikus Egyházhoz menekült” (392), vagy Martin Andersen Nexø, aki „felfedezi individuuma magát, hiszen skandináv, de azután mégis visszatalál a közösséghez” (269). Kérdéses, hogyan értsük akkor a következő általános megállapítást: „[a]z orosz irodalom minden erővonala centripetális, a közösséget keresi, a skandináv centrifugális, a magányba fut.” Sigrid Undset és Martin Andersen Nexø látszólag meghasonlik, azonban ez szerves része marad a szerbi kultúrmorfológiának. A norvég író nő katolizálása és a dán író ideológiai elköteleződése úgy jelenik meg, mint egyfajta mintatörés, vagy jobb híján ellenreakció az egyénben is ott élő faji meghatározottságra. A faji jelző persze a spengleri filozófián keresztül értendő, amelyben a kifejezés nem biológiai, hanem kulturális összetartozásra vonatkozik. A *Hétköznapiak és csodák* bevezetésében erre a kulturális fajelméletre találunk egy kiváló példát: „... a skandináv írók[at] [...] faji és klimatikus hajlamok vonzottak a szürke szín felé” (SZERB 1936, 18). Az északiakat tehát a melankólia, a pesszimizmus és az individualizmus felé is *belső kényszer* hajtja, és hiába mondanak ennek ellent, időben és térben saját „kulturális monászuk”

³² Az összehasonlítás minden bizonnyal átvétel Spenglertől, aki így fogalmaz (a következő példában a kopernikuszi fordulat Nyugatra gyakorolt hatásáról): „[a]z óészaki életérzés, a határtalan utáni viking vágyakozás érvényesült ebben” (SPENGLER 2011, I, 442). Spengler művében gyakran összemosódik az északi, az óészaki és a fausti embertípus, a legtöbbször nála is inkább szimbolikus értékű toposz, semmint konkrét filozófiai alapokon nyugvó antropológiai kategória.

elemei maradnak, ezt azonban Szerb már nem vezeti le, csak utal rá.

További általánosításokhoz tartozik néhány nehezebben meghatározható fogalom. Az „ibseni hangulat”-hoz tartozik a „[s]ejtelmesség, kimondhatatlan vágyak borongása, férfiasan reménytelen melankólia, pátoszméltos romantika” (SZERB 1941, III, 111), és mindennek felett a sokszor emlegetett „köd” és „homály” (SZERB 2002b, 577), vagy olyan képtársítások, mint „Észak és éjszaka” (104). Az északi irodalomnak „atmoszférája” és „igézete” van (SZERB 2002c, 658 és SZERB 1935, 433) az észak-európai kultúra „távolságos, kék és jég-fehér” (SZERB 2002c, 434). Észak „szimbólum” (SZERB 2002b, 577), „földrajzi jelkép” (SZERB 1941, III, 111), „északi mithikus borzongás” (276) és „északias elhallgatás” (279) lengi körül. Fontos itt megemlíteni, hogy a századelőn divatos volt északi és déli mentalitásról elmélkedni az irodalomban is.³³ Szerb szerint nem csupán Észak-Dél felosztás létezik, az egyes pólusoknak szélsőértékeik is vannak: a skandinávok nem csak térbeli elhelyezkedésükben, hanem individualizmusukban, pesszimizmusukban és vallásosságukban is szélsőségesen északiak (SZERB 1941, III, 260–261). Észak hol az élet és a vitalizmus kifejezője, mint az „ibsenkori ember” (SZERB 2002c, 494) hol pedig a halál hírnökei, ahogy a vallástörténész Rudi Waldheim is megfogalmazza az *Utas és holdvilágban*: „[i]gazán halálosak az északi népek voltak, [...] erdeik mély éjfelében” (SZERB 1994, 277).

És bár Észak és Ibsen szimbólum, a jelképek kifejtetlenek Szerb életművében, ahogy Bátty János gondolata is *A Pendragon-legendában*: „Minden nőben azt élveztem, hogy a szimbóluma volt valaminek. Volt nő, akit azért szerettem, mert ő volt Svédország” (SZERB 1974, 164–165).³⁴ Egy másik helyen Szerb átveszi Jean Paul német romantikus író hasonlatát: „Jean Paul embere [regényhőse] nem Olaszországban szeretne lenni, hanem Svédországban, mert onnan még jobban, még fájdalmasabban lehet Olaszország után vágyódni”³⁵ (SZERB 1978, 41). Svédország és Észak tehát az elvagyódás tárgya, az „északi mithikus borzongás”, az irracionális hevenyészett jelképe. Művészeti jelenségek és irodalomföldrajzi tájak misztifikálása persze Szerb alapvető vallástudományi érdeklődésével is magyarázható: „Szerb írásában megfigyelhető vallástörténeti motívumok szorosan kötődnek a nyugati kultúra szekularizálódásához, valamint az erre válaszként megfogalmazandó irodalmi, művészeti, ideológiai reszakralizációs törekvésekhez” (HAVASRÉTI 2019, 24). Észak mint mitikus „mesetáj” (SZERB 1941, III, 275) egyfajta reszakralizációs törekvés, amelyben Szerb egy irodalomföldrajzi tájat szimbolikus töltettel ruház fel. A térséghez tehát összefoglalóan a következő fogalmak kapcsolhatóak Szerb rendszerében: dekadencia, elhallgatás, elvagyódás, individualizmus, irracionális, magány, mítosz, pesszimizmus

³³Példaként említhetjük Prohászka Lajos *A vándor és a bujdosó* (1936) című írását, amelyet feltehetően Szerb is ismert.

³⁴Havasréti József idevágó megjegyzését idézem: „Szerbnek, illetve hőseinek a nőkről kizárólag az irodalom és a történelem jut eszükbe” (2019, 59) – és a földrajz, tehetnénk hozzá. A fenti idézetet összevethetjük egy másik Szerb-idézettel: „...a női test egyben tájék, zene és történelem is, a legtávolabbi lélekterületek vágyainak testet öltése, ország [sic!], megvilágítás, gyermekkori emlék, dal, illat és fájdalom mindegy együtt, csodálatos quinta essentiája az ember életének.” (SZERB 2004, 168–169, idézi: HAVASRÉTI 2019, 59).

³⁵Az utalás feltehetően Jean Paul *Flegeljahre* című regényében a „Das Glück eines schwedischen Pfarrers” alfejezetre vonatkozik (PAUL 1959, 586–597).

és szimbólum.

(3–4) Egymástól időben, korszakban és habitusban igen távol álló írók gyakran mintha szándékosan ugyanazt akarnák képviselni a világirodalomban. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy bizonyos szerzők és irányzatok toposzként fordulnak elő Szerb retorikájában. Az északi tájak (amelyek igen különbözőek lehetnek), a pogány vikingek, vagy a XIX. századi modern skandináv irodalom olyan vándortémák, amelyek sokszor párhuzamba kerülnek más skandináv, világirodalmi vagy magyar irodalmi alakokkal, korszakokkal, tendenciákkal. Hiába, hogy Carl Michael Bellman rokokó korabeli svéd költő, a későbbi naturalisták előszelét hozza (SZERB 1941, III, 97). Tormay Cécile *A régi ház* című regényének szereplői a korabeli magyar irodalom „legskandinávabb figurái” (SZERB 2002c, 434), az izlandi sagákat pedig áthatja a realizmus szelleme és a flaubert-i „impassibilité” (SZERB 1941, I, 201). A legtöbb skandináv szerző, habár hozzájárultak a világirodalom fejlődéséhez, mintha képtelenek lennének önjogukon létezni. Ez az állandó összekapcsolási kényszer valószínűleg azt a praktikus célt szolgálta, hogy az olvasónak könnyebb legyen elhelyezni a sok akkoriban ismeretlen nevet. Selma Lagerlöf könyveinek „varázsa” Charles Dickensre és Krúdy Gyulára (SZERB 1941, III, 276 és 275), Knut Hamsun „kalandos ifjúkora” Mark Twainére és Maxim Gorkijére emlékeztet (277), Martin Andersen Nexø életrajza Kassák Lajoséra hajaz (270).

Az általánosításokat, a toposzképzést és a szabad asszociációkat egyrészt magyarázhatjuk Szerb alkatával, kritikusi és esszéista vénájával, és legfőképpen a „szellemtörténeti lényeglátásra”³⁶ és a „megértő intuícióra” (SZERB 1935, 10) törekvő igényével. Utaltam már Juhász Andor 1927-ben megjelent *A világirodalom élettörténete* című munkájára, amelyben a skandináv irodalmak a következő ívet rajzolják fel a világirodalom folyamatábráján: norvég problematika – dán analízis – svéd szintézis (368–402). A folyamatelmélet Szerbhez hasonlóan egy szellemtörténeti hipotézisre épít, azonban míg Szerbnél a kiindulópont elsősorban antropológiai/faji/földrajzi jellegű, Juhász mintha a világirodalmi szellem fejlődésének modelljét kívánná láttatni a skandináv példában. Szerbvel közös azonban, hogy gyakran alkalmazza a „norvég lélek” (368) vagy a „svéd szellem” (393) fordulatokat. Oswald Spengler szintén igen gyakran használja az „(ó)északi lélek” szóösszetételt (SPENGLER 2011, I, 431 vagy 445). Mindebből arra következtethetünk, hogy Szerbnek egyáltalán nem tűnt túlzásnak vagy tudománytalannak általános néplélekről beszélni, hiszen saját korában bevett szakmai gyakorlat volt például a fausti embertípust a vikingtermészettel egy lapon emlegetni, ahogy azt egy korábbi Spengler-idézetben bemutattam.

A következő és egyben utolsó pontban arra fogok rávilágítani, hogyan fejtette ki hatását Szerb Skandinávia-képe a klasszikus skandináv irodalmi kánon magyarországi fogadtatására. Előtte azonban hadd térjek ki néhány tévedésre és hibára. Nem az a célom, hogy elmarasztaljam a szerzőt, hanem hogy a hiányosságok, pontatlanságok és tévedések mögött a munkafolyamat vagy az elméleti rendszerezés további fontos tényezőire tudjak rámutatni. Szerb gyakran foglalja össze egy-egy mű cselekményét, kiemel egy jellemző jelenetet, azonban

³⁶Erről lásd bővebben: HAVASRÉTI 2019, 513.

nem mindig világos, hogy mikor olvashatunk tartalmi kivonatot, vagy mikor költi tovább a szerző szabadon a regényekben foglalt eseményeket.³⁷ Jens Peter Jacobsen *Niels Lyhné*jéről például a következőt olvashatjuk: „legjobban szeret egy patak fölött állni, a híd karfájának dőlve és órák hosszat szórni a vízbe a cigarettahamut”, azonban hiába keresnénk ezt a jelenetet, a Jacobsen-műben nem találunk. Ebben az esetben vagy továbbköltéssel vagy hibás kivonatolással van dolgunk. Egy másik példa a tartalmi hűtlenségre, amikor Henrik Pontoppidan nagyhatású regényének, a *Szerencsés Péter* főbb mozzanatait követve végül Szerb elhallgatja a kulcsfontosságú lezárást, a főszereplő heroikus önfeláldozását. Mindez arról tanúskodik, hogy ha Szerb olvasta is a művek egy részét, *A világirodalom története* megírásának idejére a szűzsékek egy jó része megfakult emlékezetében.

Szerb Antal nem volt különösebben híve az úgynevezett női irodalomnak, szerinte a Nóra „nő-emancipációja” saját korában már „kevésbé izgalmas” (SZERB 1941, III 107), ez többek között abban is megmutatkozik, hogy mindössze két skandináv női szerzővel foglalkozik, Sigrid Undsettel és Selma Lagerlöf-vel. Egyéb nemzetközileg is ismert női írók, mint Amalie Skram, Camilla Collett, Cora Sandel, Ellen Key, Victoria Benedictsson, Emilia Flygare-Carlen, Thomasine Gyllembourg vagy Thit Jensen (akiknek bizonyos művei a századelőn már megjelentek magyarul, lásd: MÁDL-ANNUS 2018, 45–118) valószínűleg két okból maradtak ki: Szerb vagy a „Nóra-kérdés” korszerűtlenségére hivatkozva hagyta el őket, vagy úgy gondolta, hogy nem képviselnek világirodalmi minőséget.³⁸ A szerző ugyanis már a kötet bevezetőjében leszögezi, hogy a világirodalom az ő (goethei) osztályozásában nem terjed ki minden nemzeti vagy nép teljes irodalmi kánonjára. Így érthető, miért hagy ki más jelentős alkotásokat és korszakokat is a skandináv vonatkozású fejezetekből. Viszont az olvasónak kérdéses lehet, hogy miért maradnak ki korabeli Európa-szerte ünnepezt, és az 1930-as években már itthon is ismert (férfi) szerzők, például az 1931-ben Nobel-díjban részesült svéd Erik Axel Karlfeldt³⁹ (egy fontos irodalmi díj a monográfia egyik alapvető szempontja, az irodalomszociológia⁴⁰ szempontjából talán nem elhanyagolható), és miért nem esik szó a későbbi Nobel-díjas Johannes V. Jensen *A király bukása* (*Kongens Fald*, 1900–1901) című regényéről, amely idővel a skandináv századforduló emblematikus prózaműve lett. Hasonló módon nem találkozunk a két fontos romantikus regényíró, a dán Bernhard Severin Ingemann és a svéd Carl Jonas Love Almqvist nevével sem. Mindezt látva még meglepőbb, amikor a katolikus konvertita Johannes Jørgensenről szóló sorokat olvassuk, akinek szentéletei nem tudtak a dán irodalmi kánon részévé válni. A magyarázatot abban kereshetjük, hogy Jørgensen életrajzi regényeit kisebb (keresztény) kiadók egyre-másra jelen-

³⁷„Szerb egyébként hajlamos volt arra, hogy műveiben pontatlanul (véltetően fejből) idézen, ezért munkáiban számos rontott idézet található.” (HAVASRÉTI 2019, 219) – nagyjából ugyanezt állapíthatjuk meg tartalmi kivonatainak egy részéről is.

³⁸Meglepő tény, hogy a Heinrich Gusztáv-féle *Egyetemes irodalomtörténet* germánokról és keltákról szóló kötete, amely jópár évtizeddel Szerb monográfiája előtt jelent meg (és amely akár Szerb segítségére is lehetett), szót ejt Collettről és Flygare-Carlenről.

³⁹Versei megjelentek: *Skandináv líra* 1936, 149–158.

⁴⁰Szerb a bevezetőben megemlíti, hogy szellemtörténeti megközelítése négy fontos pillérre támaszkodik: eszme- és stílustörténet, irodalomszociológia és irodalompszichológia.

tették meg hazánkban a század első felében, így Szerb figyelmét sem kerülhették el.⁴¹ Hasonlóan érdekes kérdés, hogy a skandináv nyelvekben járatlan Szerb miért ragaszkodik gyakran (nem csak itt) az eredeti címek közléséhez, amelyeket olykor saját hevenyészett fordításai kísérték. Gyakoriak az elütések,⁴² az életrajzi pontatlanságok,⁴³ és mindent áthat a német közvetítőskultúra jelenléte, amely olykor tévútra csalhatja az olvasót.⁴⁴ A záró fejezetben arra szeretnék rávilágítani, hogyan nyomta rá Szerb nagyhatású monográfiája a bélyeget a XIX-XX. századi skandináv irodalom magyarországi fogadtatására, amely mind a mai napig a skandinavisztikától távol álló értelmezők beszédmódjának meghatározó eleme maradt.

5. Szerb Skandinávia-képének hatása az utókorra

Szerb Antal és a szellemtörténeti iskola óta Magyarországon csak elvétve foglalkoztak a skandináv irodalmak, különösen a XIX-XX. század produktumainak rendszerbe illesztésével.⁴⁵ A középiskolai tankönyvek, a világirodalmi összefoglalók, az összehasonlító irodalomelméleti tanulmányok leggyakrabban Szerbhez nyúlnak vissza, a világirodalom történetének skandináv tárgyú fejezetei több monográfiában, tanulmányban, tankönyvben és műismertetőben megfogalmazott gondolat ihletőjének tekinthetők. Hosszú évtizedekig referenciaműként idézték, akárhányszor Jens Peter Jacobsen, August Strindberg, Henrik Ibsen, Selma Lagerlöf vagy Henrik Pontoppidan neve felbukkant. Többek között ez akadályozta meg, hogy ezen szerzők művei szellemtörténeti helyi értékükön túl az irodalomelmélet más szűrőin keresztül vizsgálva is bekapcsolódjanak a hazai világirodalmi műveltségbe. Hamsun *Éhség* (1890) című regényének elbeszélés-technikai újítása, amelyre többek között Dorrit Cohn is rámutatott (DORRIT

⁴¹ Az 1925-ben megjelent *Assisi Szent Ferenc* című elbeszélést például a franciskánus spiritualitáshoz vonzódnak (HAVASRÉTI 2019, 70) Szerb valószínűleg olvasta és ismerte. Erről tanuskodnak ihletett szavai: „[Jørgensen] legfőbb műve nagyon szép könyve *Assisi Szent Ferenc*-ről (1907); a szent csodálatos alakját újra ragyogó életre keltette szélesebb világi rétegek tudatában.” (SZERB 1941, III, 269).

⁴² Johannes V. Jensen regénye, a „*Den lange Rejse*” helyett „*Det Lange Rejse*” (SZERB 1941, III, 269) szerepel a kötetben. Az elgépelések többségét a későbbi kiadásokban sem javították.

⁴³ Karl Gjellerup például nem 1929-ben, hanem 1917-ben kapott Nobel-díjat (talán másolási hiba a Benedek Marcell-féle *Irodalmi lexikon*ból, bár ott is hibásan 1919 szerepel a 381. oldalon), és nem igaz, hogy „Georg Brandes mindvégig bántódott azon, hogy nem kapott katedrát”, mert végül megkapta tiszteletbeli professzori kinevezését a Koppenhágai Egyetemen 1901-ben.

⁴⁴ Szerb szerint Brandes az „unheimlich” jelzőt aggatja Ibsenre (SZERB 1941, III, 104). A kijelentés annyiban igaz, hogy egy 1881-es kritikában Brandes az „uhyggelig” kifejezést használja a *Kísértetek* című dráma kapcsán, amely nagyjából a német „unheimlich”-nak (ijesztő, kellemetlen, félelmetes, dermesztő) felelhet meg (BRANDES 1881), azonban a német szóhasználat révén a megjegyzés kap némi freudi mellékízt, amely nyilván nem állt Brandes szándékában. A német kulturális szűrő nyilvánvaló jelenlétét fedezhetjük fel egy másik bekezdésben, ahol Szerb a késői Oehlenschläger stílusát Franz Grillparzeréhez hasonlítja (SZERB 1941, III, 98).

⁴⁵ Az 1947 és 1989 közötti időszakban a legtöbb értelmezés a marxista ideológiakritika felől közelít a klasszikus skandináv regények világirodalomban betöltött szerepéhez. Ezek között ugyan akadnak kiemelkedő próbálkozások, legtöbbjük azonban elmarad Szerb hatása mellett, és mára gyakorlatilag megszűntek referenciaalapnak lenni.

1996, 119), Pontoppidan *Szerencsés Péterének* műfaj történeti értéke, amelyet Lukács György is kiemelt (LUKÁCS 1984, 96–98), vagy Kierkegaard genette-i értelemben vett paratextuális jelentősége (GENETTE 1997, 52) annak ellenére sem vertek gyökeret a magyar irodalmi köztudatban, hogy a felsorolt irodalmárok művei magyarul is elérhetőek. Szerb Antal, az általa sokszor felhasznált Georg Brandes és a szellemi történeti iskola hatása olyan erősen rányomta a bélyeget a modern áttörés és a skandináv századforduló hazai fogadtatására, hogy egy-két kivételtől eltekintve a szóban forgó szerzők nem tudtak kilépni szokványos irodalomtörténeti kereteikből.

Lássunk néhány példát az utóbbi évtizedek meghatározó középiskolai tankönyveiből, irodalomtörténeteiből és az irodalom más felületeiről. Az Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet a 11. gimnáziumi évfolyam számára 2016-ban elkészített kísérleti tankönyve szerint:

A norvég irodalom a hagyományos „nagy” irodalmak (angol, francia, német, orosz) árnyékában élt, így kevés figyelmet szenteltek neki. Ibsennek köszönhető, hogy az európai érdeklődés középpontjába került a norvég irodalom és a skandináv, észak-európai gondolkodásmód.⁴⁶

Ez az idézet két ponton is kapcsolható Szerbhez. Egyfelől a szerző is centrális és periferiális nyelvekre osztja a világirodalmat:

A világirodalom [...]: a két klasszikus nyelv, a görög és a latin irodalma, továbbá a Szentírás – ezek kultúránk közös alapjai. Azután pedig a három nagy latin leány-nyelv, a francia, olasz és spanyol és a két nagy germán nyelv, a német és az angol irodalma. Ezekhez hozzájárult a múlt század folyamán kiváltságos lángelmék átütő ereje és sajátos történelmi konstellációk összehatása révén a lengyel, orosz és skandináv irodalom (SZERB 1941, III, III–IV).

Másfelől Szerb több helyütt szót ejt a „skandináv, észak-európai gondolkodásmódról” (vagy „széptentrionalizmus”-ról; SZERB 2002c, 434), azonban hogy ez pontosan mit takar, még *A világirodalom történetében* is kifejtetlen marad. Egy másik kézenfekvő példa lehet Ungvári Tamás *A modern irodalom válaszfútja-in* című műve, amelyben többször is idézi *A világirodalom történetét*, azonban keveselli Szerb szellemi történeti jellegű megközelítését, és politika- és társadalomtörténeti alapokra helyezi a „sajátos észak-európai fejlődést” (UNGVÁRI 1984, 41).

Szerb hatását azonban nem csak a közoktatásban és az irodalomtudományban érhetjük tetten. A skandináv irodalom hazai terjesztésére szakosodott Polar Könyvek kiadói mottóját *A világirodalom történetéből* kölcsönözte („Az Észak... mesetáj, ahová a lélek vágya száll”⁴⁷), Henrik Pontoppidan *Szerencsés Péterének*

⁴⁶Forrás: https://nkpprodfilestorage.blob.core.windows.net/825788c2-250b-465f-b4eb-52063b53e5f2/FI-501021101_Irodalom_11_TK_2016_NKP.pdf. Letöltés dátuma: 2019.03.18.

⁴⁷Forrás: <http://www.polarkonyvek.hu/contact.html>. Letöltés dátuma: 2019.06.05. A hangzatos idézet Selma Lagerlöf regényeinél szerepel *A világirodalom történetében* (SZERB 1941, III, 275).

1974-es kiadásában az utószóban megint csak Szerb gondolatait találjuk meg,⁴⁸ Selma Lagerlöf Nobel-díjas svéd író *Gösta Berling* című regényének 2010-es kiadásában ismét egy Szerb-idézet bukkan elő a fülszövegben,⁴⁹ és a skandináv irodalmi antológiák is rendre Szerb gondolatait idézik.⁵⁰ Bernáth István 1970-ben megjelent *Észak-európai népek irodalma* címet viselő antológiájában a skandinávoknak egyszeri és megismételhetetlen világirodalmi pillanatát elemzi: „A világirodalmi hatástörténet egyik törvényszerűsége, hogy minden népnek csak példamutató vagy általánosan tanulságos történelmi periódusában ill. annak előkészítésében vagy utóhangzásában lehet világraszóló irodalma.”⁵¹ Szerb Antal idevágó gondolatai nagyon hasonlóak: „Amint mondtuk, egy nép világirodalmi pillanata akkor következik el, amikor az általános korhangulat megegyezik az illető nép jellegzetes vonásaival” (SZERB 1941, III, 260). A különbség pusztán annyi, hogy Bernáth a skandináv középkorra, Szerb a skandináv századfordulóra céloz. Údító és kivételes példa a Pál József által szerkesztett *Világirodalom* című 2008-as kiadású, többszerzős, lexikonjellegű mű, amelynek XIX-XX. századi skandináv irodalommal foglalkozó fejezeteit nem kizárólagosan hatja át a szellemtörténeti örökség. Hogy miért szükséges hazánkban szinte állandóan Szerbhez nyúlni skandináv illetőségű könyvmegjelenések alkalmával, *A világirodalom történetének* műfajában egyedülálló népszerűségével magyarázhatjuk.

Jelen tanulmányban egy szűkebb életműjelenség vizsgálata állt a középpontban. A skandináv hatás első ránézésre a Szerb Antal-kutatás részletkérdésének tűnt, azonban kiderült, hogy az észak-európai impulzusok mind az életrajz, a filológia, a szerző irodalomfelfogása és irodalmi műveltsége, valamint a későbbi hatástörténet felől vizsgálva figyelemreméltó tényekkel igazolhatóak. A magyarországi századelő irodalmi vezéralakjainak fontos inspirációs forrás lehetett az akkoriiban igen divatos kortárs skandináv irodalom, azonban ennek részletes feltárására még csak kevesen vállalkoztak. Ahogy arra is, hogy a szóban forgó szerzők hatásán keresztül hogyan öröklődött át egy-egy motívum, stilisztikai újítás vagy teljes formanyelv a XX. századi magyar irodalom és irodalomelmélet hozzánk időben közelebb eső nemzedékeinek munkásságába. Annyi bizonyos, hogy Szerb Antal Skandinávia-képe szilárdan beépült az észak-európaiságról, a skandináv századfordulóról vagy az egyes szerzőkről szóló itthoni irodalomtörténeti

⁴⁸„Jacobsen és Bang az úgynevezett impresszionista próza művelői. Előbbiről azt írja Szerb Antal, »hogy ő az impresszionista próza legnagyobb művelője a világirodalomban.«”. (PONTOPPIDAN 1974, 584. Az utószót Veress Dániel írta.)

⁴⁹A teljes idézet: „A könyv varázsa egy kevéssé Krúdy Gyulára hasonlít. Itt is egy gavalléros, úri világ elevenedik fel, a nemesi életformának csak szépségét és költőiségét látjuk, árnyoldalai nélkül. [...] Tizenketten vannak a gavallérok, és úgy járnak-kelnek a világban, mint Arthus király tizenkét lovagja. Gösta Berling alakját apollói ragyogásba vonja az, hogy az író nő érezhetően szerelmes belé, és elhalmozza minden fényességgel, amit a női képzelet a férfira láthat.” (SZERB 1941, III, 275.)

⁵⁰Lásd például: „Az ibseni hangulat, Észak sejtelmessége, a magány érzete, a pátoszmentes romantika [a jelöletlen idézet helye: SZERB 1941, III, 111] ma is megtalálható a skandináv íróknál. Az északiak individualizmusa, a nagyvárosi ember szinte gyógyíthatatlan egyedülléte. Szerb Antal szavaival: »Ezt a magányt akkor érzi az ember a legjobban, ha ketten vannak hozzá: a szerelemben, a házasságban.«” (MERVEL 1997, 202. A kiemelt idézet helye: SZERB 1941, III, 261.)

⁵¹*Észak-európai népek...* (1970), 6.

és közéleti diskurzusokba.

Bibliográfia

- BENCE Erika (1999) Szerb Antal Magyar irodalomtörténetének XIX. századképe, *Iskolakultúra*, 1999/8, 57–70.
- BENEDEK Marcell, ALEXANDER Bernát et alii (1927), IRODALMI LEXIKON, Budapest, Győző Andor kiadása.
- BRANDES, Georg (1881), Henrik Ibsen: Gjengangere, *Morgenbladet* 1881.12.28., <https://www.hf.uio.no/is/tjenester/kunnskap/ibsen-arkivet/tekstar/-kiv/anm/ge/ge-g-brandes.html>. Letöltés dátuma: 2019.06.05.
- BRANDES, Georg: *Det moderne gennembruds mænd*, Koppenhága, Gyldendal, 1883.
- BRANDES, Georg (1902), *Skandinavische Persönlichkeiten*, München, Albert Langen.
- COHN, Dorrit (1996), Áttetsző tudatok, ford. CSERESNYÉS Dóra–GÁCS Anna–GOCSÁL Ákos, in Thomka Beáta (szerk.) *Az irodalom elméletei* II, Pécs, Janus Pannonius Tudományegyetem–Jelenkor.
- ERDÉLYI János (1868), *Egyetemes irodalomtörténet* I–II, Budapest, Ráth Mór kiadása.
- Észak-európai népek irodalma: válogatás az izlandi, faeröeri, svéd és dán irodalomból*, (1970) BERNÁTH István (szerk.), Budapest, Tankönyvkiadó.
- GENETTE, Gérard (1997), *Paratexts: thresholds of interpretation*, ford. Jane E. LEWIN, az utószót írta Richard MACKSEY, Cambridge–New York–Melbourne, Cambridge University Press, 1997, 52.
- GINTLI Tibor (2011), Szerb Antal, in GINTLI Tibor (szerk.), *Magyar irodalom*, Budapest, Akadémiai, 742–749.
- HAVASRÉTI József (2013), *Szerb Antal*, Budapest, Magvető.
- HAVASRÉTI József (2019), *Szerb Antal*, (második, átdolgozott kiadás), Budapest, Magvető.
- HEINRICH Gusztáv (1903–1911), *Egyetemes irodalomtörténet*, I–IV, Budapest, Franklin-Társulat Magyar Irod. Intézet és Könyvnyomda.
- HERZFELD, Marie (1898), *Die skandinavische Litteratur und ihre Tendenzen*, Berlin és Lipcse, Schuster und Loeffler.
- HORVÁTH Elek (1942), Tájékozódás a világirodalom történetében (Szerb Antal: a világirodalom története c. könyvéről), *Erdélyi Helikon*, 1942/12, 807–812.

IBSEN, Henrik et alii (1936), *Skandináv líra*, ford. és vál. HAJDU Henrik, Újpest, Vörösmarty Irodalmi Társaság.

Irodalom 11. (2016), szerk. dr. BARANYAI Katalin, Eger, Eszterházy Károly Egyetem Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet.

KELLER Tamás (2006), A racionalizációs gondolat a társadalomtudományokban és az irodalomban, *Iskolakultúra*, 2006/1, 72–79.

KERESZTURY Dezső (2002), *A legkisebb író. Részletek egy rádiós beszélgetésből*, in WÁGNER Tibor, *Akitől ellopták az időt. Szerb Antal emlékezete*, Budapest, Kairosz, 334–339.

KÓHALMI Béla (1937), *Az Új Könyvek Könyve*, Budapest, Gergely R. kiadása.

LACZKÓ András (1972) Szerb Antal történetiszemlélete A királyné nyakláncában, *ItK*, 1972/4, 510–514.

LAGERLÖF, Selma (2010) *Gösta Berling*, Budapest, Új Palatinus.

LUKÁCS György (1910), Sören Kierkegaard és Regine Olsen, *Nyugat*, 1910/6, 378–387.

LUKÁCS György (1947), *A történelmi regény*, Budapest, Hungária, 1947.

LUKÁCS György (1982), A skandináv irodalom szerepe fejlődésében, in L. Gy., *Curriculum vitae*, Budapest, Magvető, 271–276.

LUKÁCS György (1984), *Theorie des Romans*, Darmstadt–Neuwied, Luchterhand.

MÁDL Péter, ANNUS Ildikó, (2018) *A svéd irodalom magyarországi fogadtatása – a kezdetektől 1900-ig*, Budapest, Argumentum.

MERVEL Ferenc (1997), Utószó, in *Légyott északi fénnnyel*, ford. és vál. MERVEL Ferenc, Marosvásárhely, 201–202.

MÜLLER-WILLE, Klaus (2016), Romantik – Biedermeier – Poetischer Realismus (1800–1870), in Jürg GLAUSER, *Skandinavische Literaturgeschichte*, Stuttgart, J. B. Metzler, 133–185.

PAUL, Jean (1959), *Siebenkäs. Flegeljahre*, in Norbert MILLER (szerk.)–Walter HÖLLERER (1959–1963), *Jean Paul, Werke*, München, Carl Hanser Verlag.

PONTOPIIDAN, Henrik (1974), *Szerencsés Péter*, ford. HAJDU Henrik (ford.), az utószót írta VERESS Dániel, Bukarest, Kriterion.

POSZLER György (2002), Szerb Antal és a szellemtörténet, *Irodalomismeret*, 2002/1–2, 21–25.

SPENGLER, Oswald, *A Nyugat alkonya*, I–II, Budapest, Noran Libro.

- STURLASON, *Heimskringla: the Norse King sagas*. New York–Toronto–London, J. M. Dent & Sons Ltd., 1930.
- SZERB Antal (1935), *Magyar irodalomtörténet*, Budapest, Révai.
- SZERB Antal (1936), *Hétköznapiak és csodák*, Budapest, Révai.
- SZERB Antal (1937a), Lángelméhez mentem feleségül, *Új Idők*, 1937. márc 28. 457–458.
- SZERB Antal (1941), *A világirodalom története*, I–III, Budapest, Révai.
- SZERB Antal (1974), *A Pendragon-legenda*, Budapest, Magvető.
- SZERB Antal, (1978) *A varázsló eltöri pálcáját*, Budapest, Magvető.
- SZERB Antal (1994), *Utas és holdvilág*, Budapest, Magvető.
- SZERB Antal (2001), *Naplójegyzetek (1914–1943)*, s.a.r. TOMPA Mária és PETRÁNYI Ilona, Budapest, Magvető.
- SZERB Antal (2001), *Szerb Antal válogatott levelei*, sajtó alá rend. és a jegyz. írta Nagy Csaba, Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum.
- SZERB (2002a) *Az irodalomtudomány 1926-ban*, in WÁGNER Tibor, *Akitől ellopták az időt. Szerb Antal emlékezete*, Budapest, Kairosz, 99–102.
- SZERB Antal (2002b), *Hétköznapiak és csodák* (Összegyűjtött esszék, tanulmányok, kritikák, I), Magvető, Budapest.
- SZERB Antal (2002c), *Mindig lesznek sárkányok* (Összegyűjtött esszék, tanulmányok, kritikák, II), Magvető, Budapest.
- SZERB Antal (2002d), *A kétarcú hallgatás* (Összegyűjtött esszék, tanulmányok, kritikák, III), Magvető, Budapest.
- SZERB Antal (2010), *Legenden Pendragon (A Pendragon-legenda)*, ford. Susanna FAHLSTRÖM, Stockholm, Sivart.
- SZERB Antal (2014a), *A királyné nyaklánca*, Budapest, Magvető.
- SZERB Antal (2014b), *Szerelem a palackban. Novellák*, Budapest, Magvető.
- SZERB Antal (2017), *Földrajz. Irta Szerb Tóni bácsi*, in KOVÁCS Attila Zoltán (s.a.r.), *Nagy emberek gyermekcipőben: rádióelőadások*, Budapest, Athenaeum, 211–213.
- SZERB Antal (2015), *Resa i månsljus (Utas és holdvilág)*, ford. Maria ORTMAN, Malmö, Nilsson.
- SZERB Antal (2016), *Det tredje tornet: en resa i Italien 1936 (A harmadik torony)*, Malmö, Nilsson.

UNGVÁRI Tamás (1984), *A modern irodalom válaszútjain*, Budapest, Gondolat.

VAJDA Endre (1942), Szerb Antal: A világirodalom története, *Protestáns Szemle* 1942/5, 152–154.

WINKEL HORN Frederik (1880), *Geschichte der Litteratur des skandinavischen Nordens. Von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart*, Verlag von Bernhard Schlicke, Lipcse.

WIEGLER Paul, *A világirodalom története* I–II., Révai Testvérek Irodalmi Intézet Rt., Budapest, é. n. [1921]